

SÄRTRYCK UR

Ord och gärning

Festskrift till ANKI MATTISSON

31 augusti 2015

Svenska Akademien
Distr. eddy.se ab

Come fly with me: Om havfugle, kalkuner og andre flyvske historier

LARS TRAP-JENSEN

Fra gammel tid har fugle haft betydning i folkelig overtro og religiøs praksis. I etruskerriget og antikkens Rom havde man ligefrem en særlig stand af præster, *augurer*, med den opgave at tage varsler af fuglenes flugt. Det var en hel ceremoni at tage *auspicer*, og disse blev afholdt under augurernes ledelse for at afgøre om tidspunktet var gunstigt til at gå i krig eller træffe andre vigtige politiske eller militære beslutninger. I dag bruger vi kun udtrykket *under nogens auspicer* i den overførte betydning ‘under en bestemt persons ansvar eller myndighed’ fordi det at tage auspicer var et privilegium forbeholdt nogle få udvalgte. Også i vores egen del af verden kender vi den opfattelse at fugle tillægges særlige evner. I den nordiske mytologi er det ravnene Hugin og Munin der har særlige evner – Hugin betyder ‘tanken’ og Munin ‘mindet’, det vil sige ‘hukommelsen’, og fuglene legemliggør dermed både fornuft og intuition. I middelalderen blev ravne forbundet med død og ulykke, velsagtens fordi raven er en ådselsæder. En *ulykkesfugl* betegnede oprindeligt en fugl som man mente varslede ulykke, og *galgenfugle* blev især brugt om ravne og andre kragefugle der søgte hen i nærheden af middelalderens henrettelsessteder for at søge føde. Også ordene *ravnekrog* og *ravnemor* viser at raven ikke var særlig velset. Ordene er desuden eksempler på at ældre tiders forestillinger kan blive hængende i sproget længe efter at samfundet har forladt dem.

I andre tilfælde er det et særlig karakteristisk træk ved fuglen der er kilde til det sproglige billede, fx dens sang: *nattergal*, *sangfugl*, eller en, reel eller tillagt, egenskab: *brushane*, *kylling*, *høns*, *grib*, *høg*,

due. Og endelig er der de fugle som ikke findes rigtigt ude i naturen: *spøgefugle*, *spottefugle*, *guldfugle* eller fugle der lægger *guldeg*.

I ordbøgernes verden er Anki Mattisson kendt som fugleinteresset og er desuden selv lidt af en *avis peregrina*. Forskellige afstandsberegnere på nettet opgør afstanden mellem Uppsala og Lund til at være mellem 532 kilometer (i fugleflugtslinje) og 646 kilometer (med tog), og denne strækning har Anki jævnlig tilbagelagt gennem næsten 20 år for at komme fra hjemmet i Uppsala til redaktionen i Lund. Derfor skal dette bidrag handle om trækfugle og andre fjerede væsener som bærer på interessante og overraskende historier fra ordenes verden.

1. Om havterner, albatrosser og mallebukker

Rekorden som den fugl der kommer længst omkring af alle, tilhører vistnok havterneren, der hvert efterår trækker fra de arktiske yngleområder omkring Grønland til Weddell Havet ved Antarktis, blot for at tilbagelægge den samme strækning i modsat retning om foråret. Samlet set bliver det ifølge Grønlands Naturinstitut (www.natur.gl) til omtrent 71.000 kilometer på et år eller hvad der svarer til tre gange frem og tilbage til månen i løbet af fuglens levetid. Det er en ganske imponerende præstation af en fugl på bare 100 gram. Men her skal det jo mest handle om sproglige præstationer, og da skal vi have fat i nogle andre fugle.

Vi kan begynde med at konstatere at fuglene ligesom andre dyr og madvarer er en kilde til lån fra mere usædvanlige sprog end dem vi normalt har kontakt med, jævnfør fx *ara*, fra tupi-guarani (i det centrale og østlige Sydamerika), *beostær*, fra malajisk, og *kondor*, fra quechua (i det nordvestlige Sydamerika), men derudover sker der også jævnlig omtolkninger, såkaldte folkeetymologiske forvanskninger, når ordene kommer til os fra fjerne steder eller usædvanlige kilder. For at blive blandt havfuglene kan vi se på eksemplet *albatros*, et låneord vi har fået via spansk eller portugisisk *alcatraz* fra arabisk. I spansk og portugisisk er ordet formentlig folkeetymologisk blevet påvirket af *alcaduz* henholdsvis *alcatruz* 'spand på et paternosterværk'. Dette er i sig selv et arabisk låneord bestående af den bestemte artikel *al-* og *qadūs* 'øse, skovl'. Ordet *alcatraz* be-

tegnede forskellige søfugle, på spansk primært pelikanen, på portugisisk fregatfuglen, hvilket giver god mening når man tænker på fuglenes karakteristiske 'skovllignende' udposninger på halsen. Ved betydningsudvidelsen til 'albatros' er der sket yderligere en folke-etymologisk påvirkning så *alca-* er blevet til *alba-* under indtryk fra latin *albus* 'hvid', med tanke på fjerdragten hos forskellige arter af albatros.

Albatrosserne udgør en familie der omfatter fire slægter og omkring 20 forskellige arter. Én af disse slægter, *Thalassarche*, der kun findes på den sydlige halvkugle, kaldes på engelsk *mollymawk*. Dette ord er indlånt i engelsk via tysk fra hollandsk *mallemug* og består af elementerne *mal* 'dum' og *mog* 'måge', efter sigende fordi fuglen let lod sig fange og derfor blev anset for dum. Imidlertid bruges ordet i andre sprog til at betegne en anden fugl, nemlig den på den nordlige halvkugle vidt udbredte stormfugl *Fulmaris glacialis*. Det gælder bl.a. frisiske og hollandsk (omend *noordse stormvogel* nu er den almindelige betegnelse), og Svenska Akademiens Ordbok (SAOB) har *mallemuck* som opslagsord selvom svensk tilsvarende bruger *stormfågel* som betegnelse i dag. På norsk – og ligeledes i ældre svensk – hedder fuglen *havhest*, mens vi på dansk stadig kalder fuglen *mallemuk*. Den (ny)latinske betegnelse *fulmar*, som også bruges som det almindelige navn for fuglen på en lang række sprog, herunder engelsk, polsk, baskisk, tyrkisk og samtlige romanske sprog, er interessant nok et lån fra nordisk *full* 'rådden, ful' og *már* 'måge'. Navnet henviser til den stærkt ildelugtende olie som mallemukken gylper op som værn mod rovfugle og andre fjender. I de moderne nordiske sprog er det imidlertid kun islandsk der har beholdt dette ord: *Fjöll* hedder fuglen.

2. Om pingviner og gejrfugle

Nu skal vi se på nogle andre havfugle, men de er knap så omkringflyvende. Om pingvinens sproglige oprindelse kan man læse mange og forskelligartede udredninger i ordbøgerne. De fleste er dog enige om at ordet *pingvin* første gang dukker op i engelske tekster fra anden halvdel af 1500-tallet. Selvom man kender beskrivelser af pingviner fra slutningen af 1400- og begyndelsen af 1500-tallet, bruges ordet

pingvin ikke som betegnelse for fuglen deri. Oxford English Dictionary (OED) angiver året 1577 eller 1578 som tidligste forekomst. Interessant nok refererer de to årstal til to forskellige betydninger af *pingvin*, for der lader til at være sket en sammenblanding af forskellige arter i den tidlige periode. Udover medlemmer af familien *Spheniscidae*, dem vi i dag kalder pingviner, betegnede ordet nemlig også den nu uddøde alkefugl *gejrfuglen*. Man må formode det skyldes den overfladiske lighed mellem de to ellers ikke nært beslægtede fugle: Begge er store fugle, ude af stand til at flyve, med sort og hvid fjerdragt og tilpasset livet langs polarhavens kyster.

Ordets etymologi er også omstridt. OED anfører to mulige forklaringer på den sproglige rod: det walisiske *pen gwyn* 'hvidt hoved' eller det latinske *pinguis* 'fedt'. For den walisiske forklaring taler at den nævnes allerede i de tidlige kilder: Ifølge OED optræder den i den opdagelsesrejsende David Ingrams *Narrative* og senere i Sir Thomas Herberts *Travels*, i 1634-udgaven af sidstnævnte som en antagelse, i 1638-udgaven som en accepteret kendsgerning. Hvis denne udlægning er rigtig, er det mest sandsynligt at betegnelsen oprindelig gik på gejrfuglen og først senere blev overført til pingvinen – eftersom det var britiske søfolk der først brugte ordet – til trods for at OED's tidligste belæg fra 1577 henviser til den antarktiske pingvin, mens belægget på betydningen 'gejrfugl' er det fra 1578. Omend gejrfuglens hoved er mere hvid i vinterdragt (og derfor kan man hos Merriam-Webster læse: "perhaps from Welsh *pen gwyn* white head (applied to the bird in winter plumage)", kan det med blot en hvid plet foran øjenpartiet næppe kaldes dominerende hvidt, og OED's etymologer nævner derfor at fuglen muligvis snarere er opkaldt efter *Penguin Island*, en øde klippeø ud for Newfoundland's kyst, den nuværende Funk Island, fremfor omvendt, idet det walisiske *pen* udover 'hoved' også kan have betydningen 'forbjerg', mens den hvide farve da må henvise til laget af guano fra de mange gejrfugle der yngede dér.

OED udelukker heller ikke at ordet kan være af bretonsk oprindelse, idet også bretonske fiskere tog til fiskebankerne ud for Newfoundland og kan have dannet ordet af de samme elementer som de beslægtede walisiske – enten til betegnelse af øen eller fuglen. Det er i øvrigt værd at bemærke at fransk, modsat de fleste

andre sprog, har bevaret *pingouin* til at betegne alkefuglene: *petit pingouin* 'alk' og *grand pingouin* 'gejrfugl', mens pingvin på fransk normalt hedder *manchot*.

Heller ikke den latinske forklaring kan afvises, mener OED. Både gejrfuglen og pingvinen er kendte for deres tykke fedtlag, og forbindelsen til det latinske *pinguis* 'fedt' er derfor nærliggende. Flere sprog har – og navnlig havde – da også tilsvarende betegnelser for pingvinen, således hollandsk *vetgans*, tysk *Fettgans*, og også Ordbog over det danske Sprog (ODS) nævner *fedtgås* og *luffegås* som andre, sjældnere betegnelser for pingvin.

Som det er fremgået, giver OED en overordentlig grundig forklaring på ordets oprindelse. 875 ord eller næsten 5.000 karakterer fylder redegørelsen. I modsætning hertil udtrykker SAOB sig mere lakonisk: "jfr t. *pinguin*, eng. *penguin*, fr. *pingouin*; av omtvistat urspr.". Det viser en problemstilling som leksikografer og især etymologer ofte stilles overfor: Skal man præsentere forskellige, mere eller mindre spinkelt underbyggede forklaringer og overlade det til læseren at afgøre hvilken der er mest plausibel, eller skal man kun udtale sig når man føler sig på nogenlunde sikker grund? Det siger næsten sig selv at den forudgående granskning der ligger bag SAOB's kortfattede oplysning, ikke behøver have været mindre omfattende end OED's tilsvarende.

3. Om kalkuner og perlehøns

Man behøver ikke være nogen fremragende flyver for at komme vidt omkring, i hvert fald ikke i sprogets verden. Det er kalkunen et bevis på. Det danske – og svenske – ord *kalkun* har vi fået fra hollandsk *kalkoen*, og dette ord er dannet til stednavnet *Kalikoe*, den hollandske betegnelse for byen Calicut på Malabarkysten i det sydvestlige Indien, i dag kaldet Kozhikode. Det forekommer umiddelbart mærkværdigt at en fugl der hører hjemme på det amerikanske kontinent, forbindes med Indien, men SAOB og andre ordbøger oplyser at forbindelsen til Calicut nok skal tilskrives den omstændighed at man på daværende tidspunkt – SAOB daterer første belæg til 1590 – anså Amerika for at være en del af Indien, og Calicut var den mest bekendte indiske handelsby i 1500-tallet. Udover hol-

landsk og de skandinaviske sprog vidner også det finske *kalkkuna* om forbindelsen til Calicut, mens en lang række – mange af dem i øvrigt indbyrdes ubeslægtede – sprog fastholder forbindelsen til Indien i almindelighed: fransk *dinde*, russisk *indjejka* (fem.)/*indjuk* (mask.), baskisk *indioilar* ('indisk hane')/*indioilo* ('indisk høne'), hebraisk *tarnegol hodu* ('indisk hane') og arabisk *diq hindi* ('indisk hane').

Som det nok vil være bekendt, hedder fuglen på engelsk derimod *turkey*, hvad der igen kan undre når man betænker fuglens amerikanske oprindelse. De fleste etymologiske forklaringer man kan læse, går på at der på engelsk er sket en tidlig sammenblanding af kalkunen og perlehønen. Englænderne kendte perlehønen fra det afrikanske Guinea, men efter sigende blev den af portugiserne bragt til Europa via Tyrkiet. De kaldte derfor i begyndelsen begge fugle for *guineafowl* eller *turkey cock*. Da de to fugle igen blev sprogligt adskilte, blev det tyrkiske navn ved en fejl hængende ved den amerikanske fugl i stedet for den afrikanske. Forbindelsen mellem kalkunen (*Meleagris gallopavo*) og perlehønen (*Numida meleagris*) ses dog stadig af deres systematiske navne, idet Linné valgte at beholde det græske ord for perlehøne, *meleagris*, som slægtsbetegnelse for den amerikanske fugl.

En forklaring der er en smule anderledes, går på at Tyrkiet i ældre tid blev anset for at være civilisationens yderste forpost, og efter denne opfattelse mentes med *tyrkisk* blot noget fremmed og eksotisk eller ligefrem hedensk og barbarisk, svarende til SAOB's forklaring af *turkiska*: "som härrör från osv. fjärran l. exotiska l. icke-kristna länder". På dansk findes også udtryk der i sig bærer denne forestilling, fx *tyrkertro* og *hele den tyrkiske musik*. For at blive blandt fuglene kender vi *tyrkisk and* som en ældre betegnelse for *moskusand*. Denne fugl stammer imidlertid ikke fra Tyrkiet, men derimod fra tropisk Amerika, og tyrkisk betyder her ikke mere end at fuglen kommer fra de varme lande. Kødet fra moskusanden kaldes i øvrigt *berberian* når det ligger i køledisken, og ja, roden i det ord er den samme som i *barbar*, det lydefterlignende ord som grækerne brugte om fremmede folkeslag de ikke kunne forstå. På engelsk kaldes fuglen derimod for *muscovy duck*. Muscovy henviser

til storfyrstendømmet Moskva, i ældre tid brugt, pars pro toto, om hele Rusland. Også på engelsk er der altså rod i geografien.

Det sprog der kommer den biologiske sandhed om kalkunen nærmest, er nok det portugisiske *peru*, idet fuglen jo stammer fra Amerika, og portugiserne brugte på denne tid – i det 16. århundrede – Peru om hele det spanskaltalende Amerika, hvorfra fuglen eksporterades til Europa.

Selvom havternen altså flyver længst af alle, kommer kalkunen trods sin begrænsede flyvefærdighed meget vidt omkring i den sproglige verden.

4. Digression om hængekøjer

På grund af anledningen til dette skrift må det være tilladt at slutte med en lidt anderledes historie om hvordan ordene forandres og forvanskes når de rejser over store afstande. I den henseende ligner historien de foregående, men denne gang drejer det sig ikke om fugle, men derimod om det tilsyneladende uskyldige ord *hængekøje* (svensk *hängmatta*). De spanske opdagelsesrejsende så første gang hængekøjer da de ankom til de caribiske øer på deres vej til Amerika. Efter sigende var Columbus den første til at bringe hængekøjen til Europa fra de caribiske øer, og sammen med hængekøjen medbragte han de indfødtes betegnelse for den. De tilhørte taínofolket, og på deres lokale sprog, taíno, hed hængekøje *amaca*, egentlig ‘fiskenet’ (på yucuna, et andet arawak-sprog: *hamaca*). På spansk blev det derfor til *hamaca*, og fra spansk har ordet – sammen med genstanden – spredt sig til det øvrige Europa. På hollandsk er det ifølge Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) registreret i 1671 i formen *hangmak*, dernæst – i det følgende århundrede – omformet til *hangmat*, og tilsvarende findes på tysk i det 16./17. århundrede ifølge Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache (DWDS) formerne *Hamacca*, *Hamach*, pluralis *Hamacos*, *Amakken*, men i det 17. århundrede vinder de omtolkede former frem, muligvis påvirket af den tilsvarende hollandske omtolkning: *Hengmatten* (1627), og derfra er der ikke langt til moderne tysk *Hängematte*. De nordiske sprog har formentlig overtaget ordet som oversættelseslån i den omtolkede form fra enten tysk eller hollandsk. SAOB anfører

således tidligste belæg til 1679, ODS har 1759. SAOB anfører dog også *hamack*, og på dansk har den historiske Meyers Fremmedordbog *hamak* som opslagsord, så et mere direkte lån har altså eksisteret side om side med oversættelseslånet i ældre tid. I andre sprog hvor der ikke har været en tilsvarende nærliggende omtolkningsmulighed, er den oprindelige form bevaret mere tydeligt, fx engelsk *hammock* og polsk *hamak*. Mens svensk *hamack* har forladt sproget igen (SAOB har seneste belæg fra 1889), er ordet pudsigt nok genindlånt senere i den engelske form *hammock* og med en lidt anden betydning, nemlig 'hængesofa, gyngesofa', ifølge Svensk ordbok kendt fra 1949.

Og på den måde nåede vi til vejs ende, og det er ganske vist: En lille fjer kan nok blive til fem høns. Jeg håber otiet vil bringe mange gode stunder, både med kikkert og i hængekøje eller gyngesofa.

Litteratur

DWDS = Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. <http://www.dwds.de> (december 2014)

Egevang, Carsten (2010): Ny forskning: Verdens længste fugletræk kortlagt. På: <http://www.natur.gl/pattedyr-og-fugle/fugle/havterne/ny-forskning-verdens-laengste-fugletraek-kortlagt/> (december 2014)

Merriam-Webster. <http://www.merriam-webster.com> (december 2014)

Meyers Fremmedordbog. <http://meyersfremmedordbog.dk> (december 2014)

Svensk ordbok. <http://litteraturbanken.se> (januar 2015)

ODS = Ordbog over det danske Sprog. <http://ordnet.dk/ods> (december 2014)

OED = Oxford English Dictionary. www.oed.com (december 2014)

SAOB = Ordbok över svenska språket, utg. av Svenska Akademien, 1893 ff. Lund. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (december 2014)

Wikipedia: <http://wikipedia.org> (december 2014)

WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal. <http://gtb.inl.nl> (december 2014)